

ИРГЭНИЙ НИЙГЭМ ДЭХ ХҮНИЙ ЭРХ ХАМГААЛАГЧИЙН ӨНӨӨГИЙН НӨХЦӨЛ БАЙДАЛ, ТУЛГАМДАЖ БУЙ БЭРХШЭЭЛ

М.Энхбадрал

Цогц Хөгжлийн Үндэсний Төвийн гүйцэтгэх захирал, Социологийн ухааны магистр
ORCID: 0000-0002-7037-9162

Г.Доржтүвшэн

Цогц Хөгжлийн Үндэсний Төвийн судлаач, социологич
ORCID: 0000-0002-8993-754X

Цогц Хөгжлийн Үндэсний Төвийн судлаач, Социологич Ж. Батболд
Сэтгүүлч Г. Уянга

Abstract: National Center for Comprehensive Development NGO has implemented “Implementation of the rights of human rights defenders in CSOs and environmental human rights defenders.” survey in 2024. In this article we focused on current situation and challenges faced by human rights defenders in CSO in Mongolia. Specifically, the issues of financial, human resources and legal frameworks for the protection of human rights in the field of civil society, as well as appropriate legal regulations to strengthen civil society. The problems faced by human rights defenders in civil society, the forms of activities of human rights defenders, the difficulties encountered in human rights protection activities, and the ways in which they are overcome were studied and concluded.

Key word: human rights, human resources and legal frameworks, civil society

Удиртгал

Ардчилсан нийгэмд иргэний нийгмийн байгууллага нь хүний эрх, эрх чөлөө, ардчилал, эрх зүйт ёс бүрэн хэрэгжих нөхцөлийг хангах төрийг дэмжин ажиллахад хүний эрх хамгаалагчид чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Төрийн эрх бүхий байгууллагууд тайван замаар илэрхийлж байгаа шүүмжлэлт үзэл санааг дэмжих хэрэгтэй бөгөөд хүний эрх хамгаалагчдын хууль ёсны, чухал үүргийг олон нийтэд нээлттэйгээр хүлээн зөвшөөрөх хэрэгтэй байна (ЕАБХАБ, 2008).

Монгол Улс ардчилал, зах зээлийн нийгэмд шилжин, иргэний нийгэмд тулгуурлан хөгжих зорилгыг Үндсэн хуульдаа баталгаажуулж, энэ үзэл санаанд нийцүүлэн эрх зүйн шинэтгэл хийж, 1997 онд Төрийн бус байгууллага (ТББ)-ын тухай хуулийг баталсан. Уг хууль батлагдсанаар иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх, төрийн үйл ажиллагаанд хөндлөнгийн хяналт тавих, хүний эрхийг хангахад ТББ-ууд чухал үүрэг гүйцэтгэж байна.

Манай улсад иргэний нийгмийн байгууллага (УИХ, 2020), иргэний нийгэм (УИХ, 2002), төрийн бус байгууллага (УИХ, 1997), ашгийн төлөө бус хуулийн этгээд (УИХ, 2017) гэх ойлголтуудыг холбогдох хуулиуд болон практикт хэрэглэж байна. Тухайлбал Иргэний хуулийн 33 дугаар зүйлийн 33.2 дахь хэсэгт “Ашгийн төлөө бус хуулийн этгээдийг холбоо, сан, хоршооны хэлбэрээр байгуулна”, 36 дугаар зүйлийн 36.3 дахь хэсэгт “Холбоо, сангийн эрх зүйн байдлыг хуулиар тогтооно”, мөн зүйлийн 36.5 дахь хэсэгт “...хоршоотой холбоотой бусад харилцааг хуулиар зохицуулна” гэж тус тус заасан. Гэвч одоогоор холбоо, сангийн эрх зүйн байдлыг тогтоосон бие даасан хууль байхгүй, Төрийн бус байгууллагын тухай хуулиар зохицуулж байна.

Нийгэм хөгжихийн хэрээр цаг үеэ дагасан шинэ тутам өөрчлөлтүүд бий болж буйн нэг нь хүний эрх хамгаалагчийн эрхийн асуудал юм. Бүтэц чиг үүргийн хандлагын үүднээс нийгэм бол нарийн тодорхой үүргийг гүйцэтгэж буй бүхэллэг нэгдмэл организм юм. Хэсгүүдийн үүрэг нь ямар нэгэн хэрэгцээг хангахад чиглэдэг. Г.Спенсерийн үзсэнээр нийгмийн тогтолцоо нь өөртөө хяналтын тогтолцоо агуулдаг тул тогтвортой байдаг гэж үзжээ. Хүний эрх хамгаалагч нь нийгмийн бүтэц дэх

холбоо хамаарал бүхий элементүүдийн нэг болж эрчтэй хөгжиж буй институци мөн. Иргэний нийгэм дэх хүний эрх хамгаалагчид нь орчин үеийн нийгмийн тодорхой асуудлуудыг шийдвэрлэхээр гарч ирээд буй нийгмийн институци болохын хувьд нийгэмд тодорхой хэмжээнд нийгмийн хяналтын байр суурийг эзэлж буй. Үүнд улс төр, эдийн засгийн ашиг сонирхлоос үүдэлтэй иргэний зөрчигдөж буй нийгэм, улс төр, соёлын зэрэг олон чухал эрхийг тухайн иргэнд нөхөн эдлүүлэх, зөрчигдөхөөс хамгаалах зэрэг чухал үүргүүдийг гүйцэтгэж байна. Тиймээс ч тус институцийн нийгэмд гүйцэтгэж буй чиг үүргийг баталгаажуулж Монгол улс хуулийн хүрээнд тодорхой алхмуудыг хийсээр байна.

Судалгааны арга зүй

Судалгааны хүрээнд тоон судалгааны анкет асуулга болон чанарын судалгааны ганцаарчилсан болон бүлгийн ярилцлагын аргыг хэрэглэж, хавсарга байдлаар баримт бичгийн судалгаа хийсэн. Тоон судалгааны түүврийг хийхдээ энгийн санамсаргүй түүврийг ашиглаж мэдээлэл цуглуулсан.

Судалгаанд Монгол Улсын 21 аймаг, Улаанбаатар хотын иргэний нийгмийн төлөөлөл болон байгаль орчны чиглэлээр ажилладаг хүний эрх хамгаалагчид болох байгаль хамгаалагч, экологийн цагдаагийн албан хаагч, ТББ-ын ажилтан, идэвхтэн зэрэг төлөөллийг оролцуулан хийсэн. Судалгааны хүрээнд 902 оролцогчоос асуулга авч, 25 удаагийн ганцаарчилсан болон бүлгийн ярилцлагад 82 хүний эрх хамгаалагчийг хамруулав.

Судалгааны нэгдүгээр бүлэгт орсон “Иргэний нийгэм дэх хүний эрх хамгаалагчдын нөхцөл байдал”-ыг энэхүү өгүүлэлд хураангуйлан багтаалаа. Уг судалгаагаар Монгол Улс дахь хүний эрхийн чиглэлээр ажилладаг иргэний нийгмийн хүний эрх хамгаалагчид, түүнчлэн байгаль орчны чиглэлээр ажилладаг эрх хамгаалагчдад тулгамдаж буй бэрхшээл, аюулыг Монгол Улсад хүний эрхийн олон улсын гэрээний хороодоос өгсөн дүгнэлт, зөвлөмж, олон улсын болон үндэсний бусад судалгаа шинжилгээний ажлын үр дүнг харьцуулан судалсан.

ХҮНИЙ ЭРХ ХАМГААЛАГЧИЙН ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ХЭЛБЭР, ОНЦЛОГ

Хүний эрх хамгаалагчийн эрх зүйн байдлын тухай хуульд ““Хүний эрх хамгаалагч” гэж ганцаараа, эсхүл бусадтай эвлэлдэн нэгдэж, хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагаа явуулж байгаа, түүнд оролцож байгаа хүнийг, “Хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагаа” гэж хүний эрх, эрх чөлөөг хөхиүлэн дэмжиж, хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн үйлдэл, эс үйлдэхүйн эсрэг хүчирхийллийн бус, тайван аргаар үзэл бодлоо илэрхийлж, олон улсын эрх зүйн нийтээр хүлээн зөвшөөрсөн хэм хэмжээ, зарчмыг хүндэтгэж, аливаа хэлбэрээр хүний эрх хамгаалахыг хэлнэ.” хэмээн заасан.

Харин хүний эрх хамгаалагч үйл ажиллагаандаа хүчирхийллийн арга хэрэглэж, тайван бус аргаар үйл ажиллагаа явуулах, явуулахыг уриалах, хүний эрх хамгаалагчийн үйл ажиллагааг хувийн ашиг сонирхолд ашиглах, хүний эрх, эрх чөлөө, бусдын нэр төр, алдар хүнд, ажил хэргийн нэр хүндийг гутаахыг хориглосон.

Иргэний нийгмийн байгууллагууд хүний эрх, эрх чөлөө, ардчилал, хууль дээдлэх ёс бүрэн хэрэгжих нөхцөлийг хангах замаар төрийн үйл ажиллагааг дэмжихэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Үүний нэгэн адил хүний эрх хамгаалагчид ардчилсан нийгэмд хууль ёсны үүрэг гүйцэтгэж байдгийн хувьд төрийн эрх бүхий байгууллагууд тайван замаар илэрхийлж буй шүүмжлэлт үзэл санааг

дэмжиж, хүний эрх хамгаалагчдын хууль ёсны, эрх, үүргийг олон нийтэд нээлтгэйгээр хүлээн зөвшөөрөх хэрэгтэй байна. (ЕАБХАБ, 2008)

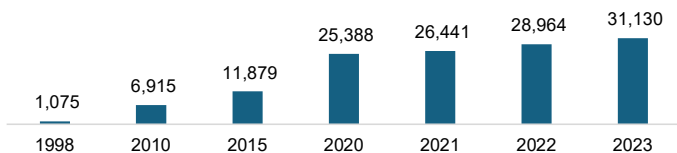
Иргэний нийгмийн байгууллагуудын дэлхийн холбоо (CIVICUS)-ноос жил тутам гаргадаг “Иргэний оролцооны индекс”-ийн 100 онооны үзүүлэлтээр Монгол Улс 2018 оноос хойш тасралтгүй буурсан үзүүлэлтэй байгаа бөгөөд 2022 онд 61 оноотой, 2023 оны байдлаар 67 оноогоор буюу “хязгаарлагдмал” гэсэн ангилалд хамаарч байна (CIVICUS, 2023). Тус холбооноос дээрх үнэлгээг гаргахдаа “Хүний эрх хамгаалагчид ялангуяа эдийн засаг, нийгэм, соёлын эрхийг хамгаалахын төлөө ажиллаж буй хүмүүсийн эсрэг дарамт шахалт ихэссэн, айлган сүрдүүлэх, хэлмэгдүүлэх явдал ихээр нэмэгдсэний зэрэгцээ хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагаа явуулсных нь төлөө Эрүүгийн хуулийн 19.4 дүгээр зүйлийн Гадаадын тагнуулын байгууллагатай хамтран ажиллах, мөн хуулийн 19.6 дугаар зүйлийн Хорлон сүйтгэх гэмт хэрэгт холбогдуулан шалгасан явдал нь иргэний орон зайг мухих эрсдэлтэй гэж дүгнэснээс гадна хэвлэлийн эрх чөлөөний талаар санаа зовниж байна” гэжээ.

Монгол Улс ардчилал, зах зээлийн нийгэмд шилжин, иргэний нийгэмд тулгуурлан хөгжих зорилгыг Үндсэн хуульдаа баталгаажуулж, энэ үзэл санаанд нийцүүлэн эрх зүйн шинэтгэл хийж, 1997 онд Төрийн бус байгууллага (ТББ)-ын тухай хуулийг баталсан. Уг хууль батлагдсанаар иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх, төрийн үйл ажиллагаанд хөндлөнгийн хяналт тавих, хүний эрхийг хангахад ТББ-ууд чухал үүрэг гүйцэтгэж байна.

Манай улсад иргэний нийгмийн байгууллага (УИХ, 2017) (ИНБ), иргэний нийгэм (УИХ, 2020), төрийн бус байгууллага (УИХ, 1997), ашгийн төлөө бус хуулийн этгээд (УИХ, 2002) гэх ойлголтуудыг холбогдох хуулиуд болон практикт хэрэглэж байна. Тухайлбал Иргэний хуулийн 33 дугаар зүйлийн 33.2 дахь хэсэгт “Ашгийн төлөө бус хуулийн этгээдийг холбоо, сан, хоршооны хэлбэрээр байгуулна”, 36 дугаар зүйлийн 36.3 дахь хэсэгт “Холбоо, сангийн эрх зүйн байдлыг хуулиар тогтооно”, мөн зүйлийн 36.5 дахь хэсэгт “...хоршоотой холбоотой бусад харилцааг хуулиар зохицуулна” гэж тус тус заасан. Гэвч одоогоор холбоо, сангийн эрх зүйн байдлыг тогтоосон бие даасан хууль байхгүй, Төрийн бус байгууллагын тухай хуулиар зохицуулж байна.

Төрийн бус байгууллагууд нь сайн дурын үндсэн дээр гишүүддээ үйлчилдэг, нийтэд үйлчилдэг, ашгийн төлөө бус хуулийн этгээд буюу холбоо, сан байгуулж, улсын бүртгэлд бүртгүүлж, үйл ажиллагаа явуулж байна. Анх 1998 онд 1,075 ТББ бүртгэгдэж байсан бол 2023 оны байдлаар 31,130 ТББ бүртгэгдсэн нь 28,9 дахин нэмэгдсэн үзүүлэлттэй байна.

График 1. Төрийн бус байгууллагуудын тоо (оноор) (ХЭҮК, 2023)

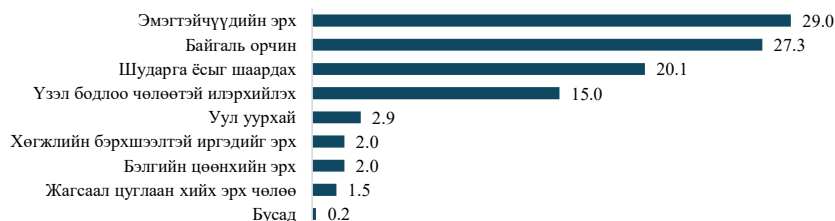
Хүснэгт 2. Төрийн бус байгууллагуудын үйл ажиллагааны тоо, 2024 он (Үндэсний статистикийн хороо, 2024)

№	ТББ-ууд үйл ажиллагааны ангилал	2024 оны 01-р сарын 29-ны өдрийн байдлаар
---	---------------------------------	---

1	Үйл ажиллагаа явуулж байгаа	7,405
2	Үйл ажиллагаа эрхлээгүй	6,148
3	Үйл ажиллагаагаа түр зогсоосон	17,277
4	Үйл ажиллагаагаа бүрэн зогсоосон	269
5	Олдохгүй байгаа болон бусад	31
6	Бүгд	31,130

Судалгаанд оролцсон хүний эрх хамгаалагчдын 41.8 хувь нь Улаанбаатар хот, 58.2 хувь нь аймаг, орон нутгийн төлөөлөл байв. Нийт оролцогчдын 35.3 хувь нь тав хүртэлх жил ажилласан туршлагатай байгаа бол 12.3 хувь нь 21-ээс дээш жил ажилласан туршлагатай байлаа.

График 2. Хүний эрх хамгаалагчдын ажиллаж буй чиглэл

Судалгаанд оролцогчдын 29 хувь нь эмэгтэйчүүдийн эрхийг хамгаалах, 27.3 хувь нь байгаль орчны, 20.1 хувь нь нийгмийн шударга ёсыг шаардах чиглэлээр тус тус ажилладаг байна.

Судалгаанд оролцсон хүний эрх хамгаалагчид хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагаа явуулахдаа холбогдох байгууллагад өргөдөл, санал, гомдол, мэдээлэл гаргаж оролцдог байдал 30.9 хувь нь, шаардлагатай хүмүүст эрхээ хамгаалах талаар зөвлөгөө өгдөг байдал 15.9 хувь, цахим орчинд хүний эрх зөрчигдсөн хүний эрх хамгаалагчдыг хамгаалах асуудлаар үзэл бодлоо илэрхийлдэг байдал 12.8 хувь байна. Харин жагсаал цуглаанд оролцох болон зохион байгуулах үйл ажиллагаа иргэний нийгмийн хүний эрх хамгаалагчдын дунд хамгийн цөөн буюу 1.4-1.9 хувьтай байлаа.

Монгол Улсад хүний эрхийг хамгаалах тогтолцоог бүрдүүлж буй байгууллагуудын үйл ажиллагаанд хүний эрх хамгаалагчид хэр их итгэлтэй байгааг 1-5 оноогоор үнэлүүлэн насны бүтцээр үнэлгээний үр дүнг үзэхэд Хүний эрхийн Үндэсний Комисс 3.09 оноогоор, бусад институтууд 2.39-2.27 оноогоор тус тус үнэлэгджээ. Судалгаанд оролцсон хүний эрх хамгаалагчдын нас нэмэгдэх тусам тухайн байгууллагуудад итгэлтэй байдлын үнэлгээ буурсан байдалтай байна.

ХҮНИЙ ЭРХ ХАМГААЛАГЧДАД ТУЛГАМДАЖ БҮЙ БЭРХШЭЭЛҮҮД

Хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагаа явуулж байгаа төрийн бус байгууллагуудад дараах тогтолцооны шинжтэй хүндрэл, бэрхшээлтэй асуудал нийтлэг тулгардаг байна.

Хууль, эрх зүйн орчны хүрээнд:

ТББ өөрөө хуулийн этгээдээр бүртгэж болно. Харин хууль тогтоомж, захиргааны журмууд нь тодорхой, энгийн бөгөөд ялгаварлан гадуурхсан шинж агуулаагүй байх шаардлагатай. Тэдгээр хууль, журмаар тухайн байгууллагуудад үйл ажиллагааг нь саатуулах, эсвэл хүний эрхийг хамгаалах үйл ажиллагаанд хууль бус шаардлага тавьж, дарамт үзүүлэх ёсгүй юм. Эрх бүхий байгууллагууд нь зохих үндэслэл бүхий шаардлагуудын биелэлтэд хяналт тавихдаа ТББ-ын хараат бус байдал, бие даан шийдвэр гаргах боломжийг хүндэтгэнэ. Өөрсдийн дотоод хэрэг, удирдлага, үйл ажиллагааг төлөвлөх, хэрэгжүүлэхэд нь саад болох ёсгүй. ТББ-ыг бүртгэх, үйл ажиллагаа явуулахад тавьдаг зохих ёсны шаардлагуудыг хангаагүй бол эрх бүхий, эсвэл бүртгэлийн байгууллага ямагт залруулах боломжоор хангаж, зохих зөвлөмж өгч байх хэрэгтэй (ЕАБХАБ, 2008).

Манай улсад Төрийн бус байгууллагын тухай (УИХ, 1997) хуульд заасны дагуу төрийн бус байгууллагыг улсын бүртгэлд бүртгүүлснээр хуулийн этгээдийн эрх эдлэх нөхцөл бүрддэг учир заавал бүртгүүлэх шаардлагатай байдаг. Уг нь иргэний нийгмийн байгууллага үйл ажиллагааг бүртгэлгүй явуулах эрхийг олон улсын эрх зүйн хэм хэмжээ, сайн туршлагын дагуу хүлээн зөвшөөрөх нь зүйтэй билээ. Гэвч одоогийн мөрдөгдөж байгаа хууль тогтоомжоор төрийн бус байгууллагууд улсын бүртгэлд шинээр бүртгүүлэхэд иргэд өөрийн биеэр очих, ялангуяа аймаг, орон нутагт олон километр хол газраас аймгийн төвийг зорих шаардлага тулгардаг гадна олон тооны материал бүрдүүлэх, улсын тэмдэгтийн хураамжийг банканд очиж төлөхөд хугацаа шаардах зэрэг хүндрэл учирч байна.

Монгол Улсын иргэн Үндсэн хуулиар олгосон эвлэлдэн нэгдэх, олон нийтийн байгууллага байгуулах эрхээ эдлэх буюу төрийн бус байгууллага байгуулж үйл ажиллагаа явуулж байх явцад санхүүгийн тайлан гаргаагүй, үйл ажиллагааны тайлан өгөөгүй зэрэг шалтгаанаар үндсэн эрх нь хязгаарлагдаж байна. Хүний эрх хамгаалагчийн эрх зүйн байдлын тухай хуульд зааснаар төрийн байгууллага, албан тушаалтан нь хүний эрх хамгаалагчийг шаардлагатай мэдээллээр хангах, хуульд заасан үндэслэлгүйгээр хүний эрх хамгаалагчид аливаа хэлбэрээр халдахгүй байх үүрэгтэй. Тиймээс төрийн байгууллага, албан тушаалтнуудад ХЭХЭБТх-ийн талаар сургалт орж, уг хуулийн хэрэгжилтийг хангуулах хүрээнд хүний эрх хамгаалагчдыг шаардлагатай мэдээллээр хангах нь чухал байна.

Төрийн бус байгууллагууд нь төр болон иргэд, олон нийт, хандивлагч зориулсан үйл ажиллагааны, санхүүгийн тайлан гаргадаг. Хандивлагч байгууллагын төслийн санхүүжилт, түүнчлэн төрийн үйлчилгээ, тендерийн ажил гүйцэтгэсэн бол холбогдох байгууллагуудад мөн тайлан гаргаж хүргүүлнэ (Иргэний нийгмийн консорциум, SICA, 2021).

Зураг 1. Төрийн бус байгууллагын тайлан гаргаж буй байдал

ТББ-ын тайлантай танилцаж, дүн шинжилгээ хийх нь тэдгээрийн ач холбогдол, үнэ цэнийг мэдэх, тэдэнд тулгарч буй бэрхшээлийг тодорхойлох, үйл ажиллагааны чиглэлээр нь ангилж,

бүртгэлийн сан үүсгэх, төрөөс иргэний нийгмийг дэмжих ямар бодлого хэрэгжүүлэх шаардлагатайг таньж, мэдэх, улмаар олон нийтэд таниулахад чухал нөлөөтэй юм.

Санхуу, татварын орчны хүрээнд:

ТББ-ын бие даасан байдалд хөндлөнгөөс нөлөөлөхгүйгээр санхүүжилт хайх, олж авахад нь тусалж, зохион байгуулж өгөх хэрэгтэй. Мөн оролцогч улсууд нь аль болох ТББ-ыг дэмжих хөрөнгийг бүрдүүлж, хандивын хувиар татварын хөнгөлөлт үзүүлэх замаар хувь хүмүүс, эсвэл бизнесийн байгууллагуудыг хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагааг дэмжиж, хандив цуглуулах арга хэмжээнд татан оролцуулах зэрэг үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх шаардлагатай. Шаардлагатай тохиолдолд ТББ-ыг бие даасан хүний эрхийн үйл ажиллагаа явуулахад хэрэгтэй материаллаг эх үүсвэр олж авахад нь оролцогч улсууд дэмжиж, зохион байгуулж өгөх нь зүйтэй. Түүнчлэн тоног төхөөрөмж, эсхүл бусад эд хөрөнгийг хураах, гэмтээх, устгах гэх мэтчилэн ТББ-ыг эдгээр эх үүсвэрийг ашиглах боломжгүйд хүргэх дур мэдсэн, хууль бус үйлдлээс хамгаалах ёстой (ЕАБХАБ, 2008).

Ашгийн төлөө бус үйл ажиллагаа явуулдаг ТББ-ууд ашгийн төлөө ажилладаг компаниудтай адил хэмжээний татвар, шимтгэл төлдөг. Харин зарим нь ТББ-ын статусаар халхавчлан ашиг орлого олох үйл ажиллагаа явуулж байгаа хэдий ч татвар төлдөггүй байгууллагууд байсаар байгааг судалгаанд (ХЗДХЯ, Швейцарын хөгжлийн агентлаг, 2016) дурдсан байна. Энэ нь төрийн хяналт шалгалт, бүртгэл, мэдээллийн сангийн үйл ажиллагааг сайжруулах, ашгийн төлөө бус иргэний нийгмийн байгууллагуудыг ангилж, төрөөс тусгайлан дэмжих бодлого хэрэгжүүлэх шаардлагатайг харуулж байна. ТББ-ууд ажил олгогчийн хувьд Хувь хүний орлогын албан татварын тухай хуульд заасны дагуу ХХОАТ суутган төлөгч болж, аж ахуйн нэгж, компаниудынхтай адил хэмжээгээр тус татварыг төлж байна. Мөн зарим тохиолдолд аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татвар, нэмэгдсэн өртгийн албан татвар төлдөг аж. Түүнчлэн Монгол Улсын хилээр бараа, бүтээгдэхүүн нэвтрүүлэх тохиолдолд Гаалийн тариф, гаалийн татварын тухай хуулийн дагуу гаалийн татвар төлж байна.

Төрийн бус байгууллагын тухай хуулийн 23 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Төрийн бус байгууллага нь зохих журмын дагуу жилийнхээ тайлан тэнцлийг гаргаж дараа оны 2 дугаар сарын 15-ны дотор Татварын албанд өгнө” гэж заасны дагуу тайлангаа хүргүүлэх ёстой. Гэвч ТББ-ууд санхүүжилт байхгүй, үйл ажиллагаа тогтвортой биш, “Х” тайлан өгөх талаар мэдээгүй, хүний нөөц байхгүй зэргээс тайлангаа тогтмол хугацаанд нь гаргаж чаддаггүй байна.

Хүний нөөц, ажилтнуудын хүрээнд:

Бүх төрийн байгууллага, ажилтнууд ТББ-ын хараат бус байдлыг бүрэн дүүрэн хүндэтгэх ёстой. Улс орнууд хүний эрхийг хамгаалагчдад хүний эрхийг хамгаалах эрхээ чөлөөтэй хэрэгжүүлэх боломжийг олгодог аюулгүй, таатай орчныг бүрдүүлэх, бэхжүүлэх хууль тогтоомж, захиргааны болон бусад зохих арга хэмжээг бий болгож хэрэгжүүлэх эерэг үүрэг хүлээдэг (ЕАБХАБ, 2008).

Иргэний нийгмийн байгууллагад ажилладаг хүний цалин хөлсийг тогтворгүй буюу зээлийн шалгуур хангадаггүй гэж үздэг байна. Тодруулбал үл хөдлөх эд хөрөнгийн барьцааны тухай хуульд заасны дагуу орон сууцны ипотекийн зээлд хамрагдаж чаддаггүй байна. ТББ-уудад ажилладаг, хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагаа явуулж байгаа иргэдийн санхүүгийн орчин нөхцөлийг сайжруулах, зээлд хамрагдах шалгуур үзүүлэлтийг тусад нь авч үзэж, хөнгөлөлт үзүүлэх хэрэгцээ тулгарч байна.

Олон нийтийн дэмжлэг дотоод зохион байгуулалтын хүрээнд

Ардчилал, нийгмийн эв эе оршин тогтнох үндэс бол хүчирхэг иргэний нийгмээс үүдэлтэй нийгмийн хэлцэл, эрх ашгийн өргөн төлөөлөл юм. Иргэний нийгмийн байгууллагууд иргэдийн хүсэл эрмэлзэл, ашиг сонирхлыг нэгтгэн илэрхийлж нийгмийн амьдралыг хамтын ажиллагаа, эв санааны нэгдэлд суурилуулж өгдөг. (Иргэний нийгмийн байгууллагууд, 2023)

ИНБ-уудын үйл ажиллагааны үр дүн иргэдийн оролцоо, дэмжлэгээс хамааралтай байна. Тухайлбал иргэд ИНБ-ын талаар тогтсон ойлголтгүй, ач холбогдол, үүргийн талаарх үнэлэмж сул, тэдгээрийн үйл ажиллагааг дэмжих, оролцох, ялангуяа хандив өгөх соёл, хандлага төлөвшөөгүй байна. Иймээс ИНБ-ууд иргэд, олон нийтийн дэмжлэгийг бодитоор авч чадахгүй байна.

Түүнчлэн ИНБ-ууд дотоод хамтын ажиллагаа зохион байгуулалтын хувьд хамтран ажиллах, нэгдэж үйл ажиллагаа явуулах нь хангалтгүй байгаагаас нийгэмд үзүүлэх нөлөөллийн цар хүрээ хязгаарлагдмал байна. Мөн ИНБ-ууд нь дотоод хамтын ажиллагааны механизм хөгжөөгүй, нэгдмэл байдлаар бус төсөл, хөтөлбөр тойрч хөгжиж ирсний улмаас нийтлэг эрх ашгаа хамгаалах чадвар сул төр болон олон улсын байгууллага, хувийн хэвшилтэй харилцахад давуу тал үүсгэж чаддаггүй байна.

Дүгнэлт

Монгол Улс 2007 оноос эхлэн жил бүр 01 дүгээр сарын 31-ний өдрийг “Иргэний нийгмийн өдөр” болгон тэмдэглэснээс хойш 17 жил өнгөрсөн. Энэ хугацаанд иргэний нийгмийн байгууллагын үр нөлөөг үнэлж дүгнэх, үр дүнтэй үйл ажиллагаа явуулах эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх ажил хийгдээгүй байна. Төрөөс иргэний нийгмийн талаар баримтлах бодлогыг баталснаар дээрх асуудлууд шийдэгдэх боломжтой юм.

Төрийн бус байгууллагын тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт “ТББ гэж иргэд, төрийн байгууллагаас бусад хуулийн этгээдээс нийгмийн болон өөрсдийн ашиг сонирхол, үзэл бодлын үүднээс сайн дурын үндсэн дээр байгуулагдан үйл ажиллагаагаа төрөөс хараат бус, өөрийгөө удирдах зарчмаар явуулдаг ашгийн төлөө бус байгууллага” гэж зааснаас үзэхэд төрийн байгууллагаас бусад ашиг олох зорилгогүй байгууллагыг ТББ-д хамруулж байна. Иргэний хуулийн 33 дугаар зүйлийн 33.2 дахь хэсэгт зааснаар ашгийн төлөө бус хуулийн этгээдийг холбоо, сан, хоршооны хэлбэрээр байгуулдаг байна. Гэвч холбогдох хуулиудад ашгийн бус байгууллагад тавигдах нийтлэг шаардлага зохицуулагдаагүй, ашгийн бус хуулийн этгээд, ИНБ, ТББ, олон нийтийн байгууллага зэрэг нэршил, ойлголт нь нэг мөр тодорхойлогдоогүй, ойлгомжгүй байгаа тул эдгээрийн утга, агуулгыг ойлголтыг сайтар тодорхойлох шаардлагатай байна.

Хүний эрх хамгаалагчийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 4.1.2-т "хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагаа"-г хүний эрх, эрх чөлөөг хөхилэн дэмжиж, хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн үйлдэл, эс үйлдэхүйн эсрэг хүчирхийллийн бус, тайван аргаар үзэл бодлоо илэрхийлж, олон улсын эрх зүйн нийтээр хүлээн зөвшөөрсөн хэм хэмжээ, зарчмыг хүндэтгэж, аливаа хэлбэрээр хүний эрх хамгаалахыг ойлгоно гэж заасан тул үүнтэй уялдуулан ТББ-уудын хүний эрхийн төлөө явуулдаг үйл ажиллагааны оролцооны хэлбэрүүдийг хязгаарлахгүй байхаар зохицуулах нь чухал юм.

Төрөөс ашгийн бус байгууллагуудад үзүүлэх дэмжлэгийн нэг хэлбэр болох татвар, хураамжийн хөнгөлөлтийн бодлого улс орнуудад нийтлэг байна. Ашгийн бус байгууллагууд нь аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татвар төлдөггүй боловч тухайн байгууллагын зорилго, үйл ажиллагааг дэмжигчдэд татварын хөнгөлөлт үзүүлэх зохицуулалт манай улсад байхгүй байна. Төрөөс ашгийн бус хуулийн этгээдийг дэмжих, хамтран ажиллах хэлбэрийг тодорхой хуульчилж, түүнчлэн нийгэмд тустай үйл ажиллагааг татвар, хураамжийн бодлогоор дамжуулан дэмжих эрх

зүйн орчныг бүрдүүлэх шаардлагатай. Түүнчлэн судалгаанд оролцогчдын үзэж байгаагаар ИНБ-ийн салбарын ажилтнуудын амьдралын баталгааг бүрдүүлэх зээл тусламжид хамрагдах, төрийн үйлчилгээг хөнгөлөлттэй авах, тэтгэлэгт хөтөлбөрүүд болон ажилд орох зэрэгт дэмжлэг үзүүлэх механизм дутагдаж байна. Уг механизмыг бий болгосноор иргэний нийгмийн институтийн үйл ажиллагааны цар хүрээ өргөжиж, үр нөлөө нэмэгдэнэ.

Манай улсын бүртгэлтэй ТББ-уудын тоо 1998 оноос 2023 онд 1,075-аас 31,130 болж 28.9 дахин нэмэгдсэн байна. Эдгээрээс 2024 оны 01 дүгээр сарын 29-ний өдрийн байдлаар 7,405 нь үйл ажиллагаа явуулж байна. ИНБ-ууд бие даасан, хараат бус үйл ажиллагаа явуулахад санхүүжилтийн эх үүсвэр тулгамдсан асуудал байсаар иржээ. Иргэний нийгэм хөгжсөн олон улс орнууд төрөөс тэдгээрийн хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагааг дэмжих, санхүүжүүлэх сантай байна. Манай улсад ийм төрлийн сан байгуулагдсанаар ИНБ-уудын хүний эрх хамгаалах үйл ажиллагаа тогтворжиж, үр дүн нэмэгдэх юм.

Ном зүй

CIVICUS. (2023). *Иргэний оролцооны индекс*.

А.А.Радугин, К. (2023). *Социологи*. Улаанбаатар: Удам соёл.

ЕАБХАБ. (2008). *Хүний эрх хамгаалагчдыг хамгаалах удирдамж*.

Иргэний нийгмийн байгууллагууд. (2023). *Монгол Улсын төр, иргэний нийгмийн түншлэлийн үзэл баримтлалын төсөл*. 25: 05.

Иргэний нийгмийн консорциум, SICA. (2021). *Иргэний орон зайн төлөв байдал, түүнийг дэмжих эрх зүйн таатай орчны хэрэгцээ шаардлагыг тодорхойлох судалгаа*. УБ.

УИХ. (1997 оны 01 31). Төрийн бус байгууллагын тухай . УБ, Монгол Улс .

УИХ. (2002 оны 01 10). Иргэний хууль. УБ, Монгол Улс.

УИХ. (2017). Залуучуудын хөгжлийг дэмжих тухай хууль. УБ, Монгол Улс.

УИХ. (2020 оны 01 23). Монгол Улсын хүний эрхийн үндэсний комиссын тухай хууль. УБ, Монгол Улс.

Үндэсний статистикийн хороо. (2024). Бизнес регистрийн сан. УБ, Монгол Улс.

ХЗДХЯ, Швейцарын хөгжлийн агентлаг . (2016). *Төрийн бус байгууллагын тухай хуулийг шинэчлэн найруулах хэрэгцээ, шаардлагын тандан судалгаа*. УБ.

ХЭҮК. (2023). *Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын талаарх 22 дахь илтгэл*. УБ: ХЭҮК.